

nanych w różnym czasie. Książka *Illuminating the Law* jest cenna także jako podręcznik i synteza dla tych wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób zetknęli się z iluminowanymi manuskryptami *utriusque ius*.

Arkadiusz Adamczuk

Księga – dzieło sztuki, księga – dzieło kultury. Dwie wystawy średniowiecznych iluminowanych kodeksów rękopiśmiennych w Belgii

Księgi z okresu średniowiecza – pozostałości klasztornych, uniwersyteckich i prywatnych bibliotek tego czasu – są zabytkami szczególnie chronionymi. Wrażliwe na światło, wilgoć i inne niebezpieczeństwa, bardzo rzadko opuszczają magazyny biblioteczne, by zostać zaprezentowane szerszej publiczności. Tym większą więc gratką jest możliwość obejrzenia w tym samym czasie dwóch wystaw prezentujących średniowieczne kodeksy na terenie jednego kraju. Obie te ekspozycje, prezentując podobny materiał, choć każda pod nieco innym kątem, odzwierciedlają, jak wiele aspektów może mieć ów fenomen kulturowy, jakim jest iluminowany kodeks rękopiśmienny.

Wystawa *Meesterlijke middeleeuwen – Mistrzowie średniowieczni*, prezentowana w Muzeum Miejskim w Leuven, uniwersyteckim mieście niedaleko Brukseli, kładzie nacisk na iluminacje jako zagadnienie historii sztuki. Współorganizatorem tego wydarzenia jest Centrum Badań nad Miniaturstwem Flamandzkim, działające przy Katolickim Uniwersytecie w Leuven, kierowane przez prof. Huberta Cardona, jednego z komisarzy wystawy¹. Centrum to powstało w 1983 r. z inicjatywy nieżyjącego już prof. Maurice Smeyersa, wybitnego badacza iluminacji książkowych. Celem wystawy jest ukazanie rozwoju średniowiecznej sztuki miniatorskiej na terenie od obszarów Dolnego Renu do Morza Północnego, czyli – mówiąc ściślej – na terenie szeroko pojętych Niderlandów oraz południowo-zachodniej Francji i północno-wschodnich Niemiec. Dzięki takiemu określeniu geograficznego obszaru, z którego pochodzą prezentowane zabytki, możliwe było ukazanie zarówno rozwoju miniaturstwa flamandzkiego, jak i jego źródeł i powiązań artystycznych. Niewątpliwie inspiracją dla takiej koncepcji wystawy było, wydane już pośmiertnie, dzieło prof. Smeyersa, *Vlamse Miniatuur*². Przyznają to zresztą sami organizatorzy.

---

¹ Organizatorzy tej i innych wystaw w Muzeum Miejskim w Leuven zrzeszeni są w Artes. Leuven vzw. W jego skład wchodzi: Miasto Leuven, Province Vlaams-Brabant, Katolicki Uniwersytet w Leuven oraz wydawnictwo Davidsfonds.

² M. S m e y e r s, *Vlamse Miniatuur*, Leuven 1999.

Wybór ten jest nieprzypadkowy. Tereny, z których pochodzą zabytki, nie zawsze spójne politycznie, pozostawały przez całe średniowiecze spójne lub przynajmniej powiązane kulturalnie, choć znaczniejsze dla rozwoju sztuki centra zmieniały się. Tu właśnie, w północno-zachodnich Niemczech, znajdowała się ulubiona stolica Karola Wielkiego – Akwizgran i tzw. szkoła pałacowa – skryptorium wytwarzające księgi o wysokiej jakości artystycznej, oraz najważniejsze opactwa, m.in.: St. Amand, Echternach, St. Bertin. Tu wreszcie, w bogatych miastach Flandrii XV w., sztuka iluminacji książkowej przeżyła swój największy rozkwit.

Zabytki zgromadzone na wystawie zostały podzielone chronologicznie na cztery grupy, oddające ich rozwój stylistyczny od najstarszych do najmłodszych i odzwierciedlających zmiany polityczne, gospodarcze, a co za tym idzie i kulturalne. Postarano się przy tym zaprezentować zarówno dzieła mistrzowskie, jak i typowe dla danego czasu i obszaru.

Pierwsza grupa rękopisów pochodzi z lat 800-1000 i obejmuje miniaturstwo okresu karolińskiego i ottońskiego. W tym czasie sztuka, w tym również produkcja ksiąg rękopiśmiennych, rozwijała się przede wszystkim na obszarze między Renem a Mozą, w Akwizgranie – pod bezpośrednią kuratelą Karola Wielkiego i jego następców, a później również kontynuatorów z dynastii ottońskiej. Ogromne znaczenie miały też coraz liczniejsze i bogatsze klasztory.

Niewątpliwie najcenniejszym zabytkiem prezentowanym w tej części wystawy jest Ewangeliarz z Xanten (Akwizgran bądź Reims ok. 810)³. Purpurowy pergamin, stanowiący tło, przeznaczony zapewne dla rąk cesarskich, powstał niewątpliwie na wzór bizantyński. Istotny jest również wizerunek ewangelisty Mateusza na f. 7v. Jego postać, ubrana w antyczną togę, ukształtowana została naturalistycznie i plastycznie zapewne pod bezpośrednim wpływem miniatur późnoantycznych. Jest to dobitny przykład łączności kultury karolińskiej z antykiem. Nieprzypadkowo tytuł tej części wystawy to *Iluzja ciała*. W przeważającej liczbie kodeksy tutaj prezentowane pochodzą ze skryptoriów klasztornych. Dominują wśród nich ewangeliarze, najbardziej użyteczne w akcji misyjnej. Typowymi dziełami są również: *Żywot św. Wandregesilusa* z wizerunkiem świętego na f. 9v⁴ oraz dwa egzemplarze *Psychomachii* Aurelius Prudentiusa, ukazujące walkę cnót z przywarami⁵ oraz przyjęcie zwycięskich cnót w Królestwie Niebieskim⁶.

Miniatury romańskie z okresu 1000-1200 zaprezentowane zostały pod tytułem *Niebiański kolor*. Księgi w tym czasie wytwarzane były przede wszystkim w skryptoriach coraz liczniejszych klasztorów, szczególnie w regionie Mozy. Iluminacje, którymi ozdabiano te księgi, zmierzają w stronę abstrakcyjnej dekoracyjności. Ciało ludzkie, draperie szat, które je okrywają, ornamenty: roślinny i geometryczny, kolor stają

³ Ewangeliarz z Xanten, Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 18723.

⁴ *Żywot św. Wandregesilusa*, Opactwo St. Bertin, koniec XI w., Saint-Omer, Bibliothèque de l'Agglomération, ms. 764.

⁵ *Psychomachia* Aurelius Prudentius, Region Mozy (Liege?), przełom X i XI w., Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 10066-77.

⁶ *Psychomachia* Aurelius Prudentius, St. Amand, IX-XI w., Valenciennes, Bibliothèque municipale, ms. 69.

się składnikami świata wyabstrahowanego z rzeczywistości. Podporządkowane są regułom estetyki, zmierzającej, poprzez ich ekspresję, do ukazania świata nadprzyrodzonego. Szczególnie jest to widoczne w miniaturze otwierającej Księgę Genetis w Biblii z Opactwa Park w Leuven z ok. 1148 r. (f. 6v-7r)⁷. Litery inicjału IN (*principio*) zostały zakomponowane razem, jako jeden układ na tle ornamentu roślinnego. Na skrzyżowaniu belek liter, w mandorli, umieszczona została postać Chrystusa Sędziego. W podobny sposób, podporządkowując postać ludzką wymogom kompozycyjnym, postąpił autor miniatur w Ewangeliarzu opata Odberta z ok. 1000-1008 r.⁸ Całostronicowa kompozycja na początku Ewangelii św. Łukasza (f. 50v-51r) przedstawia literę Q [*uoniam quidem*], obramowaną ozdobną bordiurą. W świetle litery ukazani zostali Zachariasz i anioł, wkomponowani w owalny kształt. W ogonku litery artysta zdołał zmieścić scenę narodzenia oraz, po przeciwnej stronie, opata Odberta w postawie *proskynesis*. Dziełem tego mnicha jest również prezentowany na wystawie wolumen *Phenomena*, autorstwa Aratusa z Soli, wykonany ok. 1000 r.⁹ Przykładem monumentalnego i nieco abstrakcyjnego traktowania ciała ludzkiego na tle płaskiej i nierzeczywistej powierzchni jest całostronicowa miniatura ukazująca św. Augustyna (f. 2r), otwierająca jego dzieło *Enarrationes in Psalmos* z opactwa Marchiennes z ok. 1150 r.¹⁰ Ciągłe żywa w okresie sztuki romańskiej tradycja ottońska widoczna jest w *Carmina figurata*, pieśni rozpisanej na całostronicowej miniaturze z ukrzyżowanym Chrystusem (f. 11v) w dziele Hrabana Maura *De laudibus sanctae Crucis*. Miniatura autorstwa Oliverusa wykonana została w opactwie Anchin ok. 1175 r.¹¹

Tytuł następnej części: *Uszlachtetniona linia*, obejmującej czas między latami 1200-1400, oddaje zasadniczą zmianę formy artystycznej, jaka dokonała się między romańskim a gotyckim malarstwem miniaturowym na północy Europy. W iluminacjach gotyckich wszystkie elementy kompozycji ukształtowane są w sposób bardziej graficzny niż malarski. Postaci, ich twarze, draperie szat kształtowane są przede wszystkim kreską, z czasem dopiero zmierzając do podkreślenia bryły ciała ludzkiego odpowiednim modelunkiem. Proporcje stają się bardziej wydłużone, sylwetki ukazwane są w charakterystycznym, eleganckim wygięciu w S. Przy przejściu z sal eksponujących miniatury romańskie do sal z kodeksami gotyckimi uderza zasadnicza zmiana kolorystyki. W książkowym malarstwie doby gotyku, m.in. pod wpływem witraży, dominuje błękit i czerwień.

⁷ Biblia Opactwa Park, Opactwo Park, Leuven, ok. 1148 r., London, British Library, Add. Ms. 14788.

⁸ Ewangeliarz Odberta, St. Bertin, ok. 1000-1008 r., New York, Pierpont Morgan Library, ms. M.333.

⁹ A r a t u s z S o l i, *Phenomena*, St. Bertin, Opat Odbert, ok. 1000 r., Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque Municipale, ms. 188.

¹⁰ A u r e l i u s A u g u s t i n, *Enarrationes in Psalmos*, Opactwo Marchiennes, ok. 1150 r., Douai, Bibliothèque Municipale, ms. 250, t. I.

¹¹ H r a b a n M a u r, *De laudibus sanctae Crucis*, Opactwo Anchin, Oliverus, 1175 r., Douai, Bibliothèque Municipale, ms. 340.

Dobór dzieł zaprezentowanych w tej części wystawy odzwierciedla zmiany, jakie dokonały się w kulturze średniowiecza od XII do XIII w. Zarówno rozwój miast, powstanie uniwersytetów, jak i zakonów mendykanckich z ich nową pobożnością, nakierowaną na każdego człowieka, wymagały ksiąg: dzieł naukowych, podręczników, modlitewników dla świeckich, produkowanych przez coraz liczniejsze świeckie, specjalistyczne *ateliers*. Dominującym ośrodkiem miniatorskim na północ od Alp staje się Paryż, oddziaływający na południe Europy, a przede wszystkim na północ, w tym na region będący w polu zainteresowań autorów wystawy: miasta północno-francuskie, takie jak Arras, Amiens, oraz leżące w ich sąsiedztwie Niderlandy.

Rozwój teologii oraz wzmożona potrzeba lektury Pisma Świętego owocowały produkcją Biblii, niejednokrotnie wielotomowych, glosowanych foliów, jak choćby Biblii powstałej w Lille w 1264 r., ukazującej na f. 8r. siedem dni stworzenia¹², w stylu pozostającym pod wpływem paryskim. Wspaniałym dziełem, oddającym wzmożone zainteresowanie monarchów i możnych gromadzeniem ksiąg, zapoczątkowane przez Ludwika IX, jest paryska *Biblia historiale*, wykonana przez Jana Baudolfa z Brugii i jego współpracowników w 1372 r. Prezentowana miniatura na f. 2r. ukazuje scenę ofiarowania woluminu królowi Karolowi V przez Jeana de Vaude-tar¹³. Plastikzny modelunek postaci zapowiada już następny, późnogotycki okres rozwoju iluminatorstwa. Mszał z Rummen otwarty został na scenie Ukrzyżowania (f. 115v-116r.), oddającej zarówno typową dla tego czasu pobożność, ukształtowaną pod wpływem zakonów mendykanckich, jak i charakterystyczne dla gotyku cechy formalne. Całostronicowa miniatura prezentuje ukrzyżowanie z kłęczącymi donatorami: Arnoldem z Rummen i Izabelą z Samergen¹⁴. Wydłużone postaci ukazane są na płaskim, abstrakcyjnym tle, z motywem kratki wypełnionej złotem, błękitem i czerwienią. Sugeruje to przestrzeń nierzeczywistą i pozaczasową. Cała kompozycja obramowana jest plastyczną, gotycką architekturą.

Wśród ksiąg pojawiają się zarówno dzieła naukowe, takie jak: *De natura rerum* Tomasza z Cantimpré¹⁵, *Speculum naturale* Vincentego z Beauvais¹⁶, jak i popularne historie rycerskie: *Roman de Saint Graal*¹⁷ oraz *La queste del Saint Graal*¹⁸. Na osobną uwagę, nie tylko ze względu na jakość artystyczną iluminacji,

¹² *Biblia*, Lille, 1264, Lille, Médiathèque Municipale Jean Lévy, ms. 835-938, t. I.

¹³ *Biblia historiale*, Paryż, Jean Baudolf z Brugii i współpracownicy, 1372, Den Haag, Museum Meeranno Westreenianum, ms. 10 B 23.

¹⁴ Mszał Arnolda z Rummen, Sint-Truideen, ok. 1355-1365, Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 9217.

¹⁵ T o m a s z z C a n t i m p r é, *De natura rerum*, Hainaut, ok. 1250, Paryż, Bibliothèque Nationale de France, ms. Fr. 15106.

¹⁶ V i n c e n t y z B e a u v a i s, *Speculum naturale*, Douai, Tournai lub Hainaut?, ok. 1280, Vellereille-les-Brayeux, Collège de Bonne Esperance.

¹⁷ *Roman de Saint Graal*, Płn. Francja, po 1316, Londyn The British Library, Add. Ms. 10294.

¹⁸ *La queste del Saint Graal*, Płn. Francja, 1310-1320, Londyn, The British Library, Royal ms. E III.

zasługuje ówczesny bestseller: *Roman de la Rose*¹⁹ autorstwa Guillaume de Loris i Jeana z Meung, z miniaturą ukazującą Ogród miłości, penetrowany przez bohatera opowieści.

Licznie reprezentowane księgi godzinek odzwierciedlają zarówno coraz większy wzrost pobożności wśród wiernych, jak i potrzebę posiadania coraz bardziej luksusowych ksiąg, co w sposób szczególny rozwinie się w następnym stuleciu. Szczególnie miejsce zajmuje księga Apokalipsy, powstała ok. 1320 r. pod wpływem anglonormandzkim²⁰. Jest to dzieło szczególnie istotne dla jednak dość niespokojnych czasów średniowiecza. Miniatura w prezentowanym kodeksie, bardzo oszczędna w środkach wyrazu, ukazuje Chrystusa na koniu, z mieczem w ustach, na czele zastępów niebieskich. Mimo raczej optymistycznej interpretacji tej księgi, głoszonej przez Joachima z Fiore, wielu ludzi uważało, iż wielka epidemia dżumy, zwanej czarną śmiercią, oraz wojna stuletnia stanowią zapowiedzi końca czasów. Niemniej wydarzenia te spowodowały upadek miast francuskich, a co za tym idzie, również i produkcji ksiąg rękopiśmiennych, która w XV w. rozwinie się w bogatych miastach Niderlandów, szczególnie południowych. Te wspaniałe dzieła prezentuje ostatnia, czwarta część wystawy.

Została ona zatytułowana: *Sugestia przestrzeni*, i prezentuje dzieła powstałe w latach 1400-1475 we Flandrii i Brabancji. Regiony te, bogacące się pod rządami Filipa Dobrego i Karola Śmiałego dzięki produkcji wysokiej klasy tekstyliów, stanowiły, obok Toskanii, centrum gospodarcze ówczesnej Europy, a co za tym idzie, znaczący ośrodek artystyczny. Równoległe z malarstwem tablicowym Jana van Eycka, Rogera van der Weydena i innych rozwijała się sztuka miniaturska, od której zresztą wielu mistrzów, z Janem van Eykiem na czele, rozpoczynało karierę. Na wystawie zobaczyć można wysokiej klasy *Godzinki* z jego *ateliers*²¹. Dzieła te wykonywano przede wszystkim dla książąt Burgundii, dla arystokracji oraz coraz liczniejszego i bogatszego mieszczaństwa. W efekcie powstawały luksusowe, wspaniałe zdobione kodeksy. Najistotniejsza zmiana dokonała się w stylu zdobiących je iluminacji. W sposób zupełnie nowy zaczęto ukazywać świat w kompozycjach malarskich miniatur, oddając przestrzeń i zwracając uwagę na coraz większy realizm w ukazywaniu szczegółów.

Wśród zaprezentowanych dzieł przeważają księgi *Godzinek (Horae)*, przeznaczone dla prywatnych osób. Te osobiste modlitewniki były zdobione w sposób szczególnie bogaty. Zarówno same miniatury, rozbudowana jak i ozdobna floratura zdobiąca marginesy stanowią całościową kompozycję malarską, spójną pod względem artystycznym. W obrębie miniatury artysta zmierzał do ukazania przestrzeni poprzez kompozycję barwną i linearną. Postacie ludzkie i ich otoczenie ukazywane jest z zadziwiającą dokładnością, oddającą szczegóły i realia życia współczesne artyście,

¹⁹ Guillaume de Loris, Jean z Meung, *Roman de la Rose*, Tournai, Oierart dou Tielt, 1330, Tournai, Bibliothèque de la Ville, ms. 101.

²⁰ Apokalipsa, pld. Niderlandy na podstawie modelu anglo-normandzkiego, ok. 1320 r., Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. II 282.

²¹ *Księga Godzinek Folparda z Amerongen i Geertruy z Themsekke*, Brugia lub Gandawa, atelier Jana van Eyck, ok. 1450-1460, Los Angeles, The J. Paul Getty Museum, ms. Ludwig IX 7.

nawet w dziełach ilustrujących sceny historyczne. Zaobserwować to można w scenie Zwiastowania (fol. 162v) z *Księgi godzinek* z Brugii, wykonanej w środowisku Willema Vrelanta, ok. 1455-1460 r.²² Ukazuje ona typowy dla malarstwa flamandzkiego sposób przedstawiania tego wydarzenia w intymnym mieszczańskim wnętrzu.

Przykładem ukazania krajobrazu i postaci w nim umieszczonych może być miniatura z *Chroniques d'Angleterre* Jeana de Wavrin, na fol. 147r., ukazująca delegatów Anglii i Francji, negocjujących rozejm pod Leulinghen w 1396 r.²³

Wśród miniatur zwracają uwagę dzieła wykonane techniką *en grissaile*. Technika ta stosowana była zazwyczaj do tematów poważnych bądź dramatycznych. Przez oszczędność formalną i pewnego rodzaju surowość wzmacniają ekspresję, jak choćby w scenie zabójstwa św. Tomasza Cantuarijskiego²⁴, gdzie jedynym akcentem barwnym jest czerwona krew spływająca po ciele świętego, czy też podkreślają nastrój kontemplacji i ciszy, jak w scenie modlitwy pokutującego Dawida, wykonanej przez Simona Marmion²⁵.

Wystawa jest niewątpliwie wydarzeniem pasjonującym. Znaczenie prezentowanych dzieł, na co dzień ukrytych w specjalnych magazynach bibliotecznych, jest trudne do przecenienia, zaś przyjemność z ich oglądania – ogromna. Tym większe więc należy się uznanie organizatorom, iż podjęli trud zebrania tych książek.

Wystawie towarzyszy katalog, zawierający oprócz opisów prezentowanych voluminów i miniatur również wprowadzenie w problematykę iluminacji książkowej²⁶.

*

Druga wystawa zorganizowana została w Brugii w ramach festiwalu *Brugia 2002 – kulturalna stolica Europy*. Stanowi ona dopełnienie pierwszej, ukazując podobny materiał zabytkowy w nieco innym kontekście.

Ekspozycja, prezentowana w seminarium biskupim (*Grooteseminar*), nosi tytuł *Clostered world, open books* (*Świat klasztoru, otwarte księgi*; można to również przetłumaczyć jako zamknięty świat, otwarte księgi). Wystawione księgi łączy tym razem nie czas i miejsce powstania, ale kolekcja. Wszystkie pochodzą z trzech opactw, których duchowym dziedzicem jest brugijskie seminarium. Opactwa te to cysterskie konwenty: Ten Duiden (założone w 1128 r. w Koksijde), Ter Doest (za-

²² *Godzinki*, Brugia, Grupa Willema Vrelanta, ok. 1455-1460, Baltimore, The Walters Art Museum, ms. W. 240.

²³ J e a n d e W a v r i n, *Les Chroniques d'Angleterre*, Flandria, ok. 1470-1480, Baltimore, The Walters Art Museum, ms. W. 201.

²⁴ J a c o b u s d e V i r a g i n e, *Legenda aurea*, pld. Niderlandy, ok. 1460-1470, New York, Pierpont Morgan Library, ms. M. 672, fol. 58r.

²⁵ *Godzinki*, Valenciennes, Soon Marion, ok. 1480-1485, Tournai, Bibliothèque de la Ville, ms. 15, f. 131r.

²⁶ B e n n e t t A d e l a i d e, Cahn Walter, Cardon Bert, Preedy Lee, *Medieval Mastery: book illumination from Charlemagne to Charles the Bold, 800-1475*, Artes. Leuven, Exhibition. Leuven. Stedelijk Museum, Leuven, 21 September–8 December 2002. ISBN/ISSN:90-5826-209-X, Davidsfonds Leuven 2002.

łożone w 1175 r. w Lisseweg) i Clairmarais (założone w 1137 r. niedaleko Saint-Omer w płn. Francji). Dwa pierwsze opactwa w ciągu swoich burzliwych dziejów zmuszone były przenieść się do Brugii. Pierwszy uczynił to konwent Ter Doest. W XVI w. przestał on istnieć, jednak jego miejsce zajął konwent Ten Duiden, który wznosił w latach 1628-1642 barokowy kościół i klasztor. W 1786 r. i to opactwo zostało zamknięte, zaś jego budynki przejęło seminarium powstałe w 1833 r.

Księgi obejmują zarówno rękopisy, jak i inkunabuły. Są dziedzictwem bibliotek klasztornych tych trzech opactw cysterskich. Obecnie w większości przechowywane są w bibliotece seminaryjnej i w Bibliotece Publicznej w Brugii, niektóre zaś pochodzą z innych zbiorów. Podstawą koncepcji zaprezentowania dzieł był katalog opactwa Ten Duiden, autorstwa Carolusa de Visch z 1641 r.²⁷ Katalog ten pogrupował książki w sposób rzeczowy, zgodnie z ich zawartością merytoryczną, i ten układ posłużył do ułożenia ksiąg w gablotach. Wystawa staje się przez to jako całość bardzo interesująca dla badaczy dziejów bibliotek klasztornych oraz badaczy kultury umysłowej. Pozwala zaobserwować, jak taki księgozbiór wyglądał, jakie pozycje były dlań obowiązkowe. Układ ten odzwierciedla również funkcje, jakie musiała spełniać biblioteka klasztorna. Przede wszystkim pełniła ona funkcję pomocniczą dla różnych aspektów działalności zakonników: wspólnej liturgii i prywatnej modlitwy, działalności kaznodziejskiej, literackiej, naukowej.

Wystawa akcentuje zawartość merytoryczną, jednak ze względów wystawienniczych większość dzieł otwarta jest na stronach ozdobionych dekoracją malarską, między innymi dlatego jest ona ważna również dla historyka sztuki. Z punktu widzenia miniaturstwa dzieła zgromadzone w refektarzu klasztornym mogą dać wrażenie pewnego miszmaszu, zwłaszcza w porównaniu z układem wystawy w Muzeum w Leuven. Historyk sztuki, przyzwyczajony do oglądania eksponatów ułożonych chronologicznie bądź też w grupie dzieł bliskich stylowo, tutaj może dostrzec obok siebie miniatury romańskie i późnogotyckie. Po zaznajomieniu się z układem wystawy wrażenie rozgardiaszu mija. Powstaje natomiast możliwość zaobserwowania ksiązek, które stały razem od początku na jednej półce bibliotecznej, w przeciwieństwie do nieco wyabstrahowanego (z pewnego punktu widzenia) układu wystawy lowańskiej. Na marginesie można dodać, iż brak zainteresowania miniaturami spowodował dość istotny niedostatek. W przewodniku wręczanym zwiedzającym znalazły się informacje o pochodzeniu danego egzemplarza, nie ma natomiast wzmianek o miejscu czy też środowisku artystycznym, w którym powstały iluminacje.

Pierwsze miejsce wśród ksiąg kształtujących kulturę europejską zajmuje Księga Ksiąg – Pismo Święte, co znalazło swoje odzwierciedlenie w katalogu Carolusa de Visch. Szczególnie cenne, również z naukowego punktu widzenia, są wielotomowe, *in folio*, Biblie opatrzone glosami, ukazujące rozumienie pisma w konkretnej epoce i w konkretnym środowisku teologicznym. Wystawa prezentuje dwa z czterech woluminów Biblii z opactwa Ter Doest, przepisanej przez świeckiego brata Henryka z Ter Doest w latach 1265-1275. Inicjały figuralne i marginesy wypełnione floraturą wyko-

---

²⁷ C a r o l u s d e V i s c h, *Index Librorum Mss Bibliothecae Monasterii Dunensis ordinis cisterciensis in Flandria*, in: Antoon S a n d e r u s, *Bibliotheca Belgica Manuscripta*, Insulis [Lille] 1641, ex off. Tussani le Clerq, Denee, Opactwo de Maredsous.

nane zostały zapewne przez świeckiego iluminatora z regionu Flandrii²⁸. Wpływ rękopisów na formę pierwszych ksiąg drukowanych – inkunabułów ilustruje Biblia z *Glossa Ordinaria* z oficyny Johanna Amerbacha z Bazylei, wydrukowanej nakładem Antoniego Kobergera i Adolfa Ruscha w latach 1481-1481. Prezentowany egzemplarz ozdobiony został ręcznie wykonanymi iluminacjami, miniaturami, iluminacjami itp. Wolumen otwarty jest na początku księgi Genesys, z portretem Hendrika Heddekina – opata Ter Doest w latach 1478-1491²⁹.

Niezwykle ważnym dla średniowiecza nurtem umysłowym była scholastyka, rozumiana jako postawa badawcza, rozwijająca się głównie na uniwersytetach. Dla zakonów takich jak benedyktyni czy cystersi była ona zjawiskiem nieco marginalnym, niemniej obecnym. Wystawa prezentuje dwa egzemplarze podstawowego scholastycznego podręcznika teologii średniowiecznej *Sententiae* Piotra Lombarda³⁰. Drugi z nich (ms. 184) jest darem Hugona de Beer (1187-1197), dziekana Saint-Donatian, dla opactwa Ter Doest. Obydwa ilustrują ważny problem oddania graficznego w strukturze tekstu charakterystycznego dla scholastyki sposobu rozumowania. Polegał on na ścisłym, logicznym rozróżnianiu poszczególnych myśli i na powoływaniu się przy tym na odpowiednie autorytety. Poszczególne rodzaje i barwy inicjałów: figuralnych, filigranowych i barwnych, oddają ten porządek.

Rozwój scholastyki owocował powstawaniem rozmaitych summ. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj użyteczna w pracy duszpasterskiej *Summa confessorum*³¹ oraz *Speculum doctrinale*³² – będące drugim tomem *Speculum maius*: trzytomowej encyklopedii autorstwa dominikanina Vincentego z Beauvais. W inicjale figuralnym ukazano dyskusję chrześcijan i Żydów oraz scenę nauczania grupy studentów – dominikanów. Na dolnym marginesie przedstawiono, w sposób typowy dla XIII w., *drôlerie*. Tutaj zobaczyć można teatrzyk kukielkowy oraz chłopca grającego w palanta z ludzko-zwierzęcą hybrydą, a więc zabawy, które wówczas odciągały młodych chłopców od nauki.

Duże znaczenia dla środowiska zakonnego miały dzieła ojców Kościoła. Na wystawie obejrzyć można dzieła św. Augustyna: *De civitate Dei*³³, Grzegorza Wielkiego *Moralia in Job*³⁴, a przede wszystkim czołowej postaci zakonu cystersów i całej

²⁸ Biblia z Ter Doest, ok. 1265-1275, Brugia, Grooteseinar, ms. 4/1 & 5/191.

²⁹ Biblia z Glossa Ordinaria, z Ter Doest, Bazylea, Johann Amerbach, 1480/1481, Brugia, Grooteseinar, 1542.

³⁰ P i o t r L o m b a r d, *Sententiae* z Ten Duinen lub Ter Doest, Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 183; Ter Doest, Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 184.

³¹ J o h a n n e s L e c t o r, *Summa confessorum*, z Clairmarais, Saint-Omer, Bibliothèque de l'Agglomération, ms. 136.

³² V i n c e n t y z B e a u v a i s, *Speculum doctrinale*, z Ter Doest, koniec XIII w., Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 251.

³³ A u g u s t y n A u r e l i u s, *De civitate Dei*, z Ten Duinen lub Ter Doest, 2 poł. XV w., Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 106.

³⁴ G r z e g o r z W i e l k i, *Moralia in Job*, z Ter Doest, koniec XII w., Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 140 i 142.

XII-wiecznej Europy: Bernarda z Clairvaux³⁵. W większości te woluminy powstały w skryptoriach cysterskich. Przepisy zakonne tego zgromadzenia kładły nacisk na prostotę, ograniczając zdobienia rękopisów do niezbędnego minimum inicjałów. W manuskrypcie z *Żywotem Grzegorza Wielkiego*, wykonanym w latach 1160-1180, ukazano w sposób typowy dla sztuki romańskiej jednobarwny, wykonany atramentem rysunek Chrystusa-Nauczyciela, siedzącego na tęczy. Adoruje go w pokornej postawie mnich, zapewne autor rysunku.

Pod hasłem *Historia* katalog grupuje dzieła odzwierciedlające żywe zainteresowanie mnichów nie tylko żywotami świętych, ale i historią świecką, wliczając w to dzieła pogańskie. Średniowiecze dzieje człowieka widziało całościowo, od stworzenia człowieka po jego kres w czasach ostatecznych. Dziełem tego typu jest *Chronodromon* Johanna Branda³⁶ i *Magnum Legendarium Flandrense*³⁷, zawierające żywoty świętych, w tym czczonych w Brugii św. Donacjana. Szczególne miejsce zajmują trzy dzieła, podkreślające wpływ włoskiego humanizmu na XV-wieczną Flandrię. Są to trzy książki sprowadzone przez zainteresowanego humanizmem opata Ten Duinen – Johanna Crable (1457-1488): *De gestis Julii Caesaris* Petrarke³⁸, *Dzieła Sallustiusza*³⁹ oraz *Genealogia deorum* Boccaccia⁴⁰, dość niezwykle w kontekście biblioteki klasztornej. Na uwagę zasługuje zwłaszcza całostronicowa miniatura w *Genealogia deorum*, wykonana we Flandrii, z drzewem genealogicznym pogańskich bogów, w stylu charakterystycznym dla Flandrii w drugiej połowie XV w.

Dział poświęcony *Duchowości i liturgii* zawiera przede wszystkim brewiarze i inne księgi liturgiczne. Na tle innych manuskryptów zwracają uwagę ich wyjątkowo bogate zdobienia. Wyróżnia się wśród nich (66) z inicjałem PV, wykonanym pod wpływem włoskiej miniatury renesansowej. Miniatorstwo gotyckie, powstałe pod wpływem francuskim, ukazuje iluminacja w *Rytuale cysterskim* [71] z opactwa Ten Duinen, ze sceną Ukrzyżowania na złotym tle, adorowaną przez opata z pastorałem, wyobrażonym na dolnym marginesie. Doskonaleniu cnót zakonnych służyły traktaty

---

³⁵ B e r n a r d z C l a i r v a u x, *Dzieła*, z Ten Duinen, XII w., Cambridge, University Library, ms. Gg I. 17.

³⁶ J o h a n n e s B r a n d o, *Chronodromon*, z biblioteki Nicolausa Ruteriusa (1442-1509) biskupa Atrechtu, 1480-1485, Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. II 1169 A-B.

³⁷ *Magnum Legendarium Flandrense*, z Ter Doest, XIII w., Saint-Omer, Bibliothèque de l'Aglomération, ms. 716 VIII; z Ciarmarais, XIII w., Saint-Omer, Bibliothèque de l'Aglomération, ms. 716 II; z Ciarmarais, XII w., Saint-Omer, Bibliothèque de l'Aglomération, ms. 66.

³⁸ P e t r a r c a, *De gestis Julii Caesaris*, z Ten Duinen, 1470-1475, Brugia, Groote-seminar, ms. 156/115.

³⁹ S a l l u s t i u s, *Dzieła*, z Ten Duinen, 1473 r., Bruksela, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. II 7842.

⁴⁰ Giovanni B o c c a c c i o, *Genealogia deorum*, z Ten Duinen, 1470-1475, Brugia, Groote-seminar, ms. 154/44.

takie, jak *De volucribus* Hugona z Folieto⁴¹, w którym cechy i zachowania ptaków, wzięte przeważnie z Fizjologusa, przyrównuje on do cnót i przywar ludzkich.

Funkcję naukowo-dydaktyczną biblioteki odzwierciedlają działy: *Prawa kanonicznego i rzymskiego*, *Kazań (Sermones)*, *Medycyny i filozofii*. Ważnymi tytułami, jakie znalazły się tutaj, są: *Decretum* Gracjana⁴² w dziale prawa kanonicznego oraz traktat *De musica* Boecjusza⁴³ z X w. w grupie dzieł filozoficznych.

Ostatnim działem, wydzielonym przez de Vischa, jest *Humanizm i dzieła świeckie*, zawierający m.in. *Dzieła Wergiliusza z komentarzami Serviusa i Donatusa*⁴⁴; *Dzieła Juliusza Cezara*⁴⁵; *De Officiis* Cyncerona⁴⁶ i *De consolatione philosophiae* Boecjusza⁴⁷. Związany jest on z działalnością wspomnianego już opata Johannesza Grabba. Zwraca uwagę pierwsze z tych dzieł, ukazujące miniaturę we flandryjskim stylu, z jego zainteresowaniem przestrzenią i realizmem w ukazywaniu świata. Iluminacja przedstawia w jednej kompozycji prace wiejskie, charakterystyczne dla okresu wiosny: orkę, bronowanie, siew, przycinanie sadu, oporządzanie zwierząt, budzenie się pszczoł itp.

Jako całość wystawa ta jest niewątpliwie równie interesująca jak wystawa w Leuven. Ukazuje nie tylko miniatury jako dzieła sztuki, lecz stara się zwrócić na inne aspekty funkcjonowania książki średniowiecznej.

Należy również wspomnieć o dziełach artystów współczesnych, które towarzyszą wystawie w salach klasztornych. Ich autorami są: Włoch Giuseppe Penone (Garesio Ponte, 1947), Belg David Claerbout (Kortrijk, 1969) i Hiszpan Jose Maria Sicilia (Madrid, 1954). Prace te, bardzo organiczne w formie, w interesujący sposób wpisują się w klimat starych murów.

Arkadiusz Adamczuk

---

⁴¹ H u g o z F o l i e t o, *De volucribus*, z Ten Duinen, pocz. XIII w., Brugia, Groote-seminar, ms. 89/54.

⁴² G r a c j a n, *Concordia discordantium canonum*, z Ciairmarais, XIII-XIV w., Paryż, Bibliotheque Nationale de France, ms. lat. 3903.

⁴³ B o e c j u s z, *De musica*, z Ten Duinen, X w., Brugia, Biblioteka Publiczna, ms. 531.

⁴⁴ W e r g i l u s z, *Dzieła*, z Ten Duinen, 1473 r., Wells next the Sea, The Earl of Leicester and Trusees of Holkham Estate, ms. 311.

⁴⁵ J u l i u s z C e s a r, *Dzieła*, z Ten Duinen, 1474 r., Brugia, Grooteseminar, ms. 112/111 i Cambridge, University Library, ms. Nn. 3.5.

⁴⁶ C y c e r o n, *De Officiis*, z Ten Duinen, 1474 r., Cambridge, University Library, ms. Nn. 3.5.

⁴⁷ B o e c j u s z, *De consolatione philosophiae*, 1474 r., Cambridge, University Library, ms. Nn. 3.5.